

MARDİN ARTUKLULARI HÜKÜMDARI KUTBÜDDİN II. İLGAZİ’NİN MARDİN’DE YAPTIRDIĞI ULU CAMİ VE MEDRESENİN 573 (1178) TARİHLİ VAKFİYESİ*

THE WAQFIYYAH OF ULU JAMI AND MADRASA BUILT IN MARDİN (A.H. 573 / A.D. 1178) BY MARDİN ARTUQİDS RULER QUTB AL-DİN IL-GHAZİ II

Sadi S. KUCUR**

Öz

Mardin Artukluları hükümdarı Kutbüddin II. İlgazi'nin Mardin'de yaptırdığı Ulu Cami ve medresenin sureti günümüze ulaşan 573 (1178) tarihli vakfiyesi Mardin şehrine ait ilk vakfiyedir. Bugün mevcut olmayan medresenin ve tek minareli olan caminin aslında çift minareli olduğunun ve cami ile medresenin çok sayıdaki idari ve hizmet personelinin ücretleriyle birlikte kaydedilmiş olması bu vakfiyenin değerini artırmaktadır. Gelir kaynaklarının buldukları yerler belirtilirken şehirdeki çarşı ve pazarlar ile şehir dışındaki bağ, bostan, mezraa ve vadilerin adlarıyla birlikte verilmiş olması, şehirdeki iktisadi hayat ile şehir ve civarının coğrafi özelliklerinin tespitine katkı sağlamaktadır.

Ancak bütün bunların yanı sıra vakfiyenin XVI. yüzyılda çıkartılmış bir suretinin sureti günümüze ulaştığı için onun diplomatik belge hususiyeti açısından orijinal vakfiye gibi değerlendirilemeyeceğini ifade etmemiz gerekir. Vakıflar uzun zaman faaliyetlerine devam eden müesseselerdir. Fakat zamanla vakfın aslıyla ilgili olmayan özellikle para birimi, ücretler ve yer adları değişebilmektedir. Dolayısıyla orijinal vakfiyelerin suretlerine de çıkarıldığı tarihteki para birimi, ücret artışları ve değişen yer adları güncellenerek yansımaktadır. Söz konusu vakfiye sureti, bu özellikler göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Artuklular, Mardin, Kutbüddin II. İlgazi, vakıf, vakfiye

Abstract

The waqfiyyah of the Ulu Jami and madrasa constructed in Mardin by the Mardin Artuqid ruler Qutb al-Din Il-Ghazi II, dated A.H. 573 (A.D. 1178), stands as the first surviving waqfiyyah of the city of Mardin. Several factors enhance the value of this document: the inclusion of details regarding the no longer extant madrasa, the mosque which originally boasted two minarets but now features only one, and the recorded salaries for numerous administrative and service personnel linked to both the mosque and madrasa. Additionally, the enumeration of city markets, bazaars, vineyards, orchards, hamlets, and fields outside the city as sources of income contributes to our understanding of the economic and geographical landscape of Mardin and its environs.

* Bu makale, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu'nda (26-28 Mayıs 2006, Mardin) sunulan ve tam metin olarak yayınlanmamış tebliğ metninin gözden geçirilip geliştirilmiş halidir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, skucur@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-5233-6153

However, it's important to acknowledge that as only a copy of the waqfiyyah dating back to the 16th century has survived to the present day, it cannot be deemed equivalent to an original waqfiyyah in terms of diplomatic specificity. Waqfs endure across time, yet aspects such as currency, salaries, and place names unrelated to the essence of the waqf may undergo alterations over time. Consequently, copies of original waqfiyyahs reflect contemporary currency, salary adjustments, and modified place names at the time of their transcription. The mentioned copy of the waqfiyyah has been evaluated with these considerations in mind.

Keywords: Artuqids, Mardin, Qutb al-Din II-Ghazi II, waqf, waqfiyyah

Giriş

Mardin şehrinin silüetini oluşturan abidelerin başında gelen ve buradaki Türk varlığının bir sembolü olan Ulu Cami ile günümüze ulaşamayan medrese XII. yüzyıl Artuklu eserleridir. Bugün mevcut olan tek minaresi üzerindeki erken tarihli kitabeye göre Artuklu Devleti hükümdarı Kutbüddin II. İlgazi zamanında 572 (1176) yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kitabeye ve inceleyeceğimiz 27 Ramazan 573 (19 Mart 1178) tarihli vakfiyesine göre Ulu Cami ve medrese için aynı hükümdar tarafından vakıflar da yapılmıştır.

Sureti günümüze ulaşan vakfiye Mardin şehrinin Türk devrine ait en eski tarihli bir belgesi olması sebebiyle büyük önem taşır. Cami ile bugün mevcut olmayan medresenin yapılış tarihlerini, caminin kaç minaresinin mevcut olduğunu, cami ve medrese görevlileri ile ücretlerini, vakıf gelirlerini ve işleyişini, ayrıca Ortaçağda Mardin şehrinin topografyasını tespit edebilmemize yarayacak bu vakfiye, bilindiği ve kısmen tanıtıldığı halde yayımlanmamış veya layıkıyla tahlil edilmemiştir.

Vakfiyeden ilk defa Ali Emîrî, 1331 (1913) yılında yayımladığı Kâtib Ferdî'nin 944 (1537-38)'de yazdığı eserine¹ eklediği notlarda bahsetmiştir. Ancak vakfiyenin çok tafsilatlı olduğunu belirterek sadece başlangıç, sonuç ve vâkıf ile oğlu Hüsâmüddin'den bahseden kısımlarının Arapça metinlerini vermiştir.² İkinci bahseden İbrahim Artuk da 1944'te yayımladığı kitabında³ vakfiyenin tafsilatlı olduğunu belirterek Ali Emîrî gibi başlangıç, sonuç ve vâkıf hakkındaki kısımlarını vermiş, bunlara ilave olarak da iki kadı'nın tasdik kayıtlarının metinlerini eklemiştir. Bu iki yayında vakfiyeye dayanarak caminin iki minareli olduğuna işaret edilmiş; ancak medresenin kaydından hiç bahsedilmemiştir. Ali Emîrî ve İ. Artuk, ayrıca bugün mevcut olmayan batı tarafındaki minarenin 803 (1401) yılında Timur tarafından tahrip edildiğini ve bir daha da yapılmadığını kaynak zikretmeden belirtmektedirler.⁴ Konu ile ilgili daha sonraki

1 Kâtib Ferdî, *Mardin Mülûk-i Artukıyye Tarihi ve Kitabeleri Vesâir Vesâik-ı Mühimme*, nşr. Ali Emîrî, Dersâadet 1331 [1913]. Bu kitap Mardin Halkevi tarafından Latin harfleriyle (*Mardin Artukluları Tarihi*, [Mardin] 1939), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Projesi tarafından ise Latin harfli ve sadeleştirilmiş olarak (*Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, nşr. Ali Emîrî, haz. Y. Metin Yardımcı, ed. İbrahim Özcoşar – Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006) yayımlanmıştır.

2 Kâtib Ferdî, *age*, Dersâadet 1331, s. 24, 26-27, 29-30.

3 *Mardin Artuk Oğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944, s. 96-98.

4 Kâtib Ferdî, *age*., Dersâadet 1331, s. 26-27; İ. Artuk, *age*., s. 96. Mardin Müftüsü Seyyid Abdüsselam Efendi de

bazı yayınlarda ise vakfiye hakkında bu iki yayındaki bilgilere atıf yapmakla yetinilmiştir.⁵ Sadi Bayram⁶ vakfiyenin sadece özetini vermiş, son olarak Zekâi Erdal⁷ ise caminin tarihlendirmesi, çift minarenin ve bitişiğinde bir medresenin olup olmadığı gibi problemleri kitabeleri ve vakfiyeyi esas alarak netleştirmeye çalışmıştır.

Vakfiyenin tahliline başlamadan önce Ulu Cami'deki kitabelerden de bahsetmemiz gerekmektedir. Selçuklu (?), Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemine ait mevcut çok sayıdaki kitabeden dördü Artuklu dönemine aittir. XI. yüzyıl Selçuklu tipi kitabe parçası okunamadığı gibi camiye aidiyeti de şüpheli görülmektedir.⁸ Artuklu dönemine ait olanlardan minare kitabesinin Muharrem 572 (Temmuz-Ağustos 1176) tarihli ve Kutbüddin İlgazi'ye ait olması, caminin bânisinin kimliğini ve inşa tarihini tespit için büyük önem arz etmektedir. Zira incelediğimiz vakfiye de bir yıl sonrasına yani 573 (1178) yılına ait olup aynı hükümdara aittir.

Vakfiyenin günümüze ulaşan ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Arapça nüshası orijinal olmayıp 9 Ramazan 1332 (1 Ağustos 1914) tarihli irade ve 30/4149 numara ile vakfiye defterine kaydedilmiş bir surettir.⁹ Vakfiyenin aslını tasdik eden Mardin nâibi (*el-müvellâ hlâfe*) Abdüsselâm el-Makdisî'dir. Ceylan derisi üzerine yazılı olduğu belirtilen aslından çıkartılan sureti Gurre-i Cemâziyülâhır 964 (1 Nisan 1557) tarihinde Mardin nâibi Abdülğanî, Safer 983

Şaban 1258 (Eylül 1842)'de yazdığı eserinde dönemeçli iki minare yaptırdığını, ancak birinin mevcut olmadığını ve rivayete göre Timur'un yıktırdığını ifade etmektedir (*Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 48). Minarenin yıkımı Timurlu kaynaklarında ismen zikredilmemekte ise de ifadelerden o zaman vuku bulduğu tahmin edilmektedir: "Minareleri ve camileri de yıktırdı. Şehrin temel taşlarını parça parça ettirdi." (İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2012, s. 278); "... şehrin binalarını, pazarını yıkıp veya yakılacak ne varsa yaktıktan sonra ..." (Nizâmüddin Şâmi, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949, s. 285-286); "şehir dışındaki mahalleleri ve pazarları ateşe verdirdi." (Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2013, s. 371).

5 Nejat Göyüncü, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991 (İlk basımı: İstanbul 1969), s. 107; Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 38, 41; Aynı yazar, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, IX (Ankara 1971), s. 198.

6 "Arşivlerde Kayıtlı Mardin'de Yapılmış En Eski Vakıflar. İmam Zeynel Abidin'in 1158 M. Tarihli ve Artukoğulları'ndan Kutbuddini İlgazi İbni Melik Necmeddin İbni Emir Timurtaş 1178 M. Tarihli Vakfiyeleri", *Makalelerle Mardin I: Tarih – Coğrafya*, haz. İ. Özcoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 294-298.

7 "Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, [Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı] (2017), s. 433-446.

8 Kitabelerin yayını hakkında bk. Kâtib Ferdî, *age.*, s. 25 (Ali Emîrî'nin notu) (Ali Emîrî burada büyük bir taş üzerine yazılmış caminin Nisf-ı Şevval 613 tarihli bir vakfiyesinden bahsediyor ise de bu kitabenin günümüze ulaşmadığı anlaşılıyor.); Max Van Berchem, "Arabische Inschriften", *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Max Von Oppenheim, Leipzig 1913, s. 66-67, no. 100-101; Ét. Combe, J. Sauvaget ve G. Wiet (ed.), *Répertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe*, IX, Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1937, s. 85, no. 3324-3325; Abdülğanî Fahri Bulduk, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 1999, s. 52; J. Sauvaget, "Inscriptions Arabes", A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientale*, I. Texte, Institut Français d'Archéologie de Stambul, Paris – E. de Boccard 1940. s. 291, no. 2-3; İ. Artuk, *age.*, s. 98-99; Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 143-153.

9 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Vakfiye Defteri*, nr. 605, s. 50-52, sıra nr. 70.

(Mayıs-Haziran 1575)'te ise bu suretin suretini adları zikredilen üç kişinin şahitliğiyle Mardin nâibi İbrahim tasdik etmişlerdir. Bunlardan başka yine Mardin şehri nâibi es-Seyyid el-Hâc Hüseyin Hüsnî'nin de tarihsiz bir tasdik kaydı vardır.

Bu sureti kaydedilen vakfîyenin kendisinin üzerindeki kadı tasdiklerinden XVI. yüzyılda düzenlenen bir suretin sureti olduğu anlaşılmaktadır. Hatta içerisindeki daha sonraya ait bazı bilgiler vakfîyenin güncellenerek kaydedildiğini göstermektedir. Siyasi hakimiyet el değiştirse bile genellikle bu değişim vakıfları etkilememiş, onlara müdahale edilmemiştir. Ancak birer işletme olan vakıf müesseseleri faaliyetlerine devam ederlerken günün şartlarına da uymaları gerekmektedir. Bu nedenle bazı vakfiye suretlerinde olduğu gibi bu surette de vakfın aslına müdahale etmeden günün şartlarına göre ücretlerin tespiti, para birimi, yer adları gibi hususlarda bazı tasarruflarda bulunulduğu görülmektedir. Bu nedenlerle diplomatik belge hususiyeti bakımından kısmen de olsa güncellemeler yapıldığı için vakfiye sureti metnini asıl vakfiye metni gibi değerlendirmemizin mümkün olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durum vakfın mevcut olmadığına ve vakfîyenin sonradan üretilmiş, uydurma bir belge olduğuna delil teşkil etmez. Zira bir kısmı günümüze ulaşmasa da vakıf binaları, kitabeleri ve bölge Osmanlı Devleti'ne intikal ettikten sonra yapılan tapu ve evkaf tahrir defterlerindeki kayıtları vakfın mevcudiyetini göstermektedir.¹⁰

Vakfiyede vâkıf “el-Melikü’s-Sâlih (...) Kutbüddîn İlgazi b. el-Melikü’l-Mağfûr Necmüddin Alpı b. el-Emîr Temürtaş b. Artuk (...) Melikü Mardin” diye zikredilmektedir. O, Mardin’in kale dışında (*rabaz*) kible yönünde yol, doğusunda hayrat suyu ve kale dışı yolu, kuzeyinde harap dehlizler ve batısında da kafilelerin konaklama yeri bulunan mahallin (*buk‘a*)¹¹ tamamını ve bu mahal üzerinde yaptırdığı Ulu Cami (*el-câmi‘u ‘l-kebîri ‘l-mu‘azzam*), iki yüksek minare (*el-me‘zeneteynu ‘ş-şâmihateyn*), batı tarafında bir medrese, akarsular ve kuyular ile cami ve medresenin müştemilatı olan sergiler, چراغlar ve hasırları aşağıda zikredilecek gelir kaynaklarıyla birlikte vakfetmiştir.

Özellikle minarenin çift oluşu ile caminin batısında bulunduğu belirtilen ve işleyişle ilgili bilgi verilen, fakat bugün batıdaki minare gibi mevcut olmayan medrese hakkındaki bu kayıtlar büyük önem taşımaktadır. Sanat tarihçileri minare hakkındaki bu kayıttan haberdar oldukları halde, vakfîyenin metni yayımlanmadığı veya tahlili yapılmadığı için ikinci minarenin mevcudiyeti hususunda ihtiyatlı davranmışlardır. Yukarıda da görüldüğü gibi vakfiyedeki kayıt minarelerin çift olduğunu şüpheye meydan vermeyecek bir şekilde göstermektedir. Sanat, mimari ve şehir tarihçilerinin üzerinde durmaları gereken diğer önemli bir konu ise vakfiyede zikredilen medresenin yerini tespit etmek olmalıdır.

10 Sadi S. Kucur, “Selçuklu Türkiye’sine Ait Arşiv Belgeleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019, s. 791-796.

11 Vakfedilen bu yer için edilen dua ilginçtir: “Allah onu Mardin’in kötülüklerinden korusun” (*Hareseha ‘l-Mevlâ min şurûri Mardin*).

Cami, minare ve medrese için tahsis edilen ve hayli yekûn tutan gelir (akar) vakıfları ise şunlardır: 34 dükkân, 9 zimmîlerin sergi dükkânı, 8 daire, 1 gasilhane, 10 bağ, 6 bostan ve 4 mezraa. Tablo 2'de dökümü verilen bu akarların bazılarının isimleri, mevkileri ve birkaçının sınırları da verilmiştir. Mardin şehrindeki pazar ve çarşıları ile civarındaki bostan, mezraa ve vadilerin isimleriyle zikredildiği bu kayıtlar bize aynı zamanda Mardin şehrinin yerleşimi ile sosyal ve iktisadi hayatının bazı unsurlarını da sunmaktadır.

Tablo 1. Gelir Vakıfları

Adet	Cinsi	Bulunduğu yer	Sınırları
5 (bitişik)	dükkân	Ot Pazarı	Kible: doğudaki minare; Kuzey ve Batı: yol, medrese yolu; Doğu: dehlizlere ve camiye bitişik
6 (bitişik)	dükkân	Ot Pazarı'nın başında	Kible: doğudaki minare ve cami yolu; Doğu ve Kuzey: yol ve dehlizler; Batı: cami çevresi
8 1	daire gasilhane (<i>muğtesel</i>)	Caminin kiblesinde, karşısında	Kible: yol; Doğu: kale; Kuzey: cami ve medrese yolu ile hayrat suyu; Batı: medrese ahır ve yol
7 (bitişik)	bağ (Sultan Bağları)	Mardin'e tabi Cevzat Vadisi	
6	bostan (Cuneyne Bostanları)	Bahçeler Vadisi	
4 (birbirine yakın)	mezraa (Apya, Dükük, Nakliye ve Etlî)	Mardin Kazası	
9 (bitişik)	dükkân	Kılıççılar Çarşısı	
2 (bitişik)	dükkân	Eski Un Hanı yakınında, Şaraphane karşısında	
3 (bitişik)	dükkân	Kavaflar Çarşısı	
1	dükkân (Kalender dük.)	Küçük Çarşı	
8 (bitişik)	dükkân	Marangozlar Çarşısı	
9	dükkân (Zimmî sergi dükkânları)	Bakkallar Çarşısı'nın başında, zikredilen 8 dükkâna yakın	
3	bağ	Mardin'e tabi Karataş Köyü	

Vakıf bu gelir kaynaklarından elde edilecek hasılatı cami ve medresenin personeline ve diğer masraflarına harcanmasını şart kılmıştır. Farklı dönemlere ait kitabelerin bulunması, zamanla tamir, tecdid veya ilaveler gibi gelir vakıflarına da daha sonraları ekler yapıldığını göstermektedir. Keza Ali Emîri'nin günümüze ulaşmayan büyük bir taş üzerine yazılmış caminin Nısf-ı Şevval 613 (30 Ocak – 8 Şubat 1217) tarihli bir vakfiyesinden bahsetmesi¹² ve Cami-i Kebîr'in Osmanlı Devleti'nin ilk tahrir ve evkaf defterlerinde 924 (1518)'den¹³ itibaren Mardin Artukluları

12 Kâtib Ferdî, *age*, Dersâadet 1331, s. 25.

13 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)*, nr. 100, s. 14.

hükümdarı el-Melikü's-Salih Mahmud'un (712-765 / 1312-1364) vakfı olarak kaydedilmiş olması, gelir kalemlerinin ve miktarlarının giderek artması¹⁴ bunu göstermektedir.

Vakfın yönetimi, gelirlerin tahsili, kaydı ve tamir işleri için müteveli, nâzır, câbî, kâtib ile marangoz ve mimar görevlendirilmesi şart koşulmuştur. Medrese için birisi Hanefî, diğeri Şâfiî 2 müderris ile bevab tayin edilmiştir. Camide ise imam, hatib, imam yardımcısı, vâız, muhaddis, nâsîh, imsak, iftar, Cuma ve iki bayram vakitlerini tespit eden muvakkıt, muvakkıt yardımcısı, vâkıfa hayır dua edecek duâ-hân, minareler için gece ve gündüz 2 müezzin, Cuma günleri hatibe kılıç vermekle görevli 1 kişi, cemaate ibrik hazırlayan 1 kişi (ibrik-dâr), çocuklara 1 muallim, Feth, İhlas ve Kehf sureleri ile Kur'ân cüzlerinin kıraati ve hafta hatmi için 1 kârî, 1 müsebbih, 1 ferraş ve 1 süpürgeci, 1 kandilci, 1 bevab, kârîler ve müsebbihler mahfeli için 1 reis ile cami ve medrese ile müştemilâtının, ahır ve helâlarının damlarına bakacak 1 kişi tayin edilmiştir.

Mütevellinin asli görevi dışında muvakkıt, cibâyet, kitabet görevlerini, Cuma sabahı Feth ve Kehf surelerinin, her gün ise Kur'ân'dan bir cüzün okunması ve hafta hatminin yapılması görevlerini bizzat kendisinin ifa etmesi veya kurrâdan güvendiği birisini tayin etmesi şart koşulmuştur. Bunlardan elde edilecek sevab vâkıfın ve ebeveyninin ruhları için, hatim sevabı ise Hz. Muhammed'e bağlanacaktır.

İmam ve imam vekili, imamet şartlarını taşımalı, müderris, vâız ve muhaddisin ilim ve amellerine müslümanlar ittifakla güvenmeli, müezzin ezanın kurallarına, namaz vakitlerine vâkıf ve gür sesli olmalıdır.

Vakfın gelirleri öncelikle cami ve medrese ile bunlarla bağlantılı diğer vakıfların tamiri için harcanmalıdır. Bu vakıfların ihyasından geriye kalan gelir ise Tablo 2'de görüldüğü şekilde harcanmalıdır:

Tablo 2. *Vakıf, Cami ve Medrese Personelinin Ücretleri*

İdari personelin günlük ücretleri	
Müteveli	3 gümüş eşrefiyye
Nâzır	½ eşrefiyye
Kâtib	“
Câbî	“
Damlara vs.e bakan kişi	“
Marangoz	1/8 eşrefiyye
Mimar	“
Medrese personelinin günlük ücretleri	
2 müderrisin her biri	1'er gümüş eşrefiyye
Bevab (Medresede)	½ eşrefiyye
Cami personelinin günlük ücretleri	
İmam	1 eşrefiyye

14 Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 77-81.

Hatib	1 eşrefiyye
Muhaddis	1/8 eşrefiyye
Vâiz	“
Nâsih	“
Muvakkıt	“
2 Müezzin	1'er eşrefiyye
Kârî (Feth suresi)	1 eşrefiyye
Kârî (Kehf suresi)	“
Kârî (Kur'ân cüzleri)	1,5 eşrefiyye
Kârî (hafta hatmi)	11 eşrefiyye
Kârî (İhlâs suresi)	1/8 eşrefiyye
İmam vekili	“
Muvakkıt vekili	“
Ser-mahfil	“
Müsebbih	“
Duâ-hân	“
Kılıççı	“
İbrikdâr	“
Muallim	“
Ferraş	“
Süpürgeci	“
Kandilci	“
Bevvab (Camide)	“

Bunlardan başka caminin ve minarelerin kandilleri ile medresenin ihtiyaçlarına, hasırlarına, sergilerine ve benzeri giderlere harcama yapılacaktır. Gelir fazlası ise gelirin artırılması için gerekli olan yerlere harcanacaktır.

Görüldüğü üzere vakıf personelinin fazlalığı ve çeşitliliği dikkat çekmektedir. Bunların tek tek ücretleri de belirlenmiştir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi ücretler *eşrefiyye* para cinsi üzerinden verilmiştir. İslam para tarihinde *eşrefî* adı verilen ilk sikkeler Burcî Memlûklü sultanı el-Melikü'l-Eşref Barsbay'a (825-841 / 1422-1438) aittir¹⁵. Bu tip sikkeleri Kara Koyunlulardan Cihanşah'ın (841-872 / 1438-1467), Ak Koyunlulardan Hasan, Nur Ali, Rüstem ve Kâsım (857-908 / 1453-1502/3) ile Safevî sultanı Şah İsmail'in (907-930 / 1501-1524) bastırdıklarını biliyoruz. Hatta adları zikredilen üç Ak Koyunlu hükümdarının 897-908 (1491-1502/3) yılları arasında Mardin'de darp ettirdikleri *eşrefî*ler mevcuttur.¹⁶ Bunların hepsinin gümüş değil altın olduğu biliniyor ise de bazı tarihçiler Barsbay'ın iyi gümüşten *eşrefî* dirhemlerinin de bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁷ Osmanlıların ise Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında Memlûk eşrefîleri kullandıkları bilinmektedir.¹⁸ Ancak henüz literatürde

15 Stephen Album, *Checklist of Islamic Coins*, Third Edition, Santa Rosa CA 2011, s. 7, 115.

16 Album, *age.*, s. 269, 271-273, 275.

17 Paul Balog, *Coinage of the Mamlûk Sultans of Egypt and Syria*, American Numismatic Society, New York 1964, s. 77.

18 DİA, “Eşrefî”, *DİA*, XI, (1995), s. 477.

eşrefî dirhemlere rastlanmamaktadır. Vakfiyede *eşrefî*lerin bizzat gümüş olduğunun belirtilmesi ve günlük ücretlerin de makûl ölçülerde altın cinsinden bir para ile tespitinin imkân dışı olacağı dikkate alındığında *eşrefî*lerin gümüş olması gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Vakfiyedeki diğer bir önemli ayrıntı ise her *eşrefî*nin 8 *şâhî* ettiğinin belirtilmiş olmasıdır. Akkoyunlu ve Safevî hâkimiyetindeki İran topraklarında darp edilen *şahrûhî* (*şâhî*) gümüş sikkesi, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı parası olarak *şâhî* diye adlandırılmıştır.¹⁹ Kanuni Sultan Süleyman 926 (1520) ve 931 (1524/5)'de Âmid'de *do şâhî* ve III. Murad 982 (1574)'de *do şâhî* ve *şâhî* gümüş sikkeler bastırmıştır.²⁰ Hal böyle olunca vakfiyedeki söz konusu edilen gümüş *eşrefî*lerin ve *şâhî*lerin şimdilik kime ait olabileceğini tespit etmek müşkil görünmektedir.

Vakfın bütün işlerinden ve personelinden sorumlu olan *mütevelli*, bunlardan her hangi birini gereği halinde azledebilecek ve daha ehil olanlarla değiştirebilecektir. Ancak bunları yaparken haksızlıktan kaçınmalıdır. Personelin görevlerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını kontrol etmelidir. Şer'î bir özürlü bulunmadıkça görevlerini ihmal etmemelidir. Hâkim veya kadılar tarafından *mütevelli* tayin edildiğini iddia edenler, ihtisab rûsûmu veya tekâlif işlerini iltizam edenler vakfın her hangi bir cihetine müdahale edemezler; ederlerse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti üzerine olur. Yani tayin edilen *mütevelli* vakfiyede beyan edilen şartlara aykırı tasarrufta bulunamaz.

Vâkıf, *tevlîyet* cihetini önce sağ oldukça kendisine, sonra oğlu Hüsâmüddin'e, sonra onun oğullarının en büyüğüne, batından batına devam ederek oğullarının oğullarına, bunlardan kimse kalmazsa soyuna en yakın olanlardan mümin, güvenilir ve ehil kimselere şart kılmıştır.

Birçok vakfiyede rastladığımız gibi bu vakfiyede de İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin icihadına muhalif olmamak için bir formaliteye yer verilmiştir. Kadı huzurunda vâkıfın vakfından vazgeçtiğini beyan etmesi ve *mütevelliliği* kabul eden oğlu Hüsâmüddin'in buna itirazı üzerine kadı vakfın devamına karar vermiştir. Yine diğer vakfiye metinlerinde olduğu gibi bu vakıf da değiştirilemez, satılamaz, rehin verilemez, eksiltilemez, gasbedilemez. Bunları yapmaya yeltenenlere yine lanet okunmaktadır. Bütün bunların aksine vakfın yolunda gitmesini sağlayan, şartlarına uygun şekilde hareket eden kimseye de Allah'ın mükâfatını vereceği beyan edilmektedir. Defterlere kaydedilen vakfiye suretlerinin çoğunda olduğu gibi bu vakfiye suretinde de şahitlerin isimleri yazılmamıştır.

Kutbüddin II. İlgazi'nin yaptırdığı Ulu Cami ve medreseye ait bu vakfiye orijinal olmayıp XVI. yüzyılda çıkartılan suretinin suretidir. Diplomatik belge özellikleri açısından bazı problemler taşısa da vakfiye sureti, görüldüğü gibi vakfın işleyişi, personeli, ücretleri, cami minarelerinin çift oluşu ve günümüze ulaşmayan medrese hakkında ayrıntılı bilgiler vermesi ayrıca Mardin şehrinin Ortaçağdaki fiziki durumuna ışık tutması bakımlarından değerli bir tarihî kaynaktır.

19 Mihai Maxim, "Pâdişâhî", *DİA*, XXXIV, (2007), s. 134.

20 Slobodan Sreckovic, *Ottoman Mints & Coins*, Belgrad 2002, s. 24, 26, 51.

KAYNAKÇA

- Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul 2007.
- Album, Stephen, *Checklist of Islamic Coins*, Third Edition, Santa Rosa CA 2011.
- Altun, Ara, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971.
- _____, “Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not”, *Vakıflar Dergisi*, IX (Ankara 1971), s. 191-200, 2 plan, 25 resim.
- Artuk, İbrahim, *Mardin Artuk Oğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944.
- Balog, Paul, *Coinage of the Mamlük Sultans of Egypt and Syria*, American Numismatic Society, New York 1964.
- Bayram, Sadi, “Arşivlerde Kayıtlı Mardin'de Yapılmış En Eski Vakıflar. İmam Zeynel Abidin'in 1158 M. Tarihli ve Artukoğulları'ndan Kutbuddini İlgazi İbni Melik Necmeddin İbni Emir Timurtaş 1178 M. Tarihli Vakfiyeleri”, *Makalelerle Mardin I: Tarih – Coğrafya*, haz. İ. Özcoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 289-308.
- Berchem, Max van, “Arabische Inschriften”, *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Max Von Oppenheim, Leipzig 1913, s. 1-156.
- Bizbirlik, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- Bulduk, Abdülğani Fahri, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 1999.
- Combe, Ét., J. Sauvaget ve G. Wiet (ed.), *Répertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe*, IX, Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1937.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)*, nr. 100.
- “Eşreff”, *DİA*, XI, (1995), s. 477.
- Erdal, Zeki, “Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, [Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı], (2017), s. 433-446.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkurdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2012.
- Karaçam, Hüseyin, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Kâtib Ferdî, *Mardin Mülûk-i Artukıyye Tarihi ve Kitabeleri Vesâir Vesâik-ı Mühimme*, nşr.: Ali Emîrî, Dersâadet 1331 [1913].
- Kucur, Sadi S., “Selçuklu Türkiyesi'ne Ait Arşiv Belgeleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019, s. 791-796.
- Maxim, Mihai, “Pâdişâhî”, *DİA*, XXXIV, (2007), s. 133-134.
- Sauvaget, J., “Inscriptions Arabes”, A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientalie*, I, Texte, Institut Français d'Archéologique de Stambul, Paris – E. de Boccard 1940, s. 291-295.
- Sreckovic, Slobodan, *Ottoman Mints & Coins*, Belgrad 2002.
- Şâmi, Nizâmüddin, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Vakfiye Defteri*, nr. 605, s. 50-52, sıra nr. 70.
- Yezdî, Şerefüddin Ali, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2013.

THE WAQFIYYAH OF ULU JAMI AND MADRASA BUILT IN MARDIN (A.H. 573 / A.D. 1178) BY MARDIN ARTUQIDS RULER QUTB AL-DIN IL-GHAZI II

Sadi S. KUCUR^{*}

The waqfiyyah of the Ulu Jami (Great Mosque) and madrasah built by Qutb al-Din Il-Ghazi II, the ruler of Mardin Artuqids, in Mardin in 573 (1178), is the first surviving waqfiyyah belonging to the city of Mardin. The fact that the original madrasa, which is no longer extant today, and the mosque, which originally had two minarets but now has only one, are recorded together with the salaries of numerous administrative and service personnel, increases the value of this waqfiyyah. Furthermore, specifying the sources of income along with the names of bazaars and markets within the city, as well as the names of vineyards, orchards, hamlets, and valleys outside the city, contributes to understanding the economic life within the city and the geographical characteristics of the city center and its surroundings.

The Arabic copy of the waqfiyyah, which is currently housed in the General Directorate of Foundations Archive (Türkiye), is not the original document. Instead, it is a copy registered in the waqfiyyah register with a decree dated 9 Ramadan 1332 and number 30/4149. This copy was recorded in the register from another copy issued in 983 (1575), which was transcribed from the original written on gazelle skin in 964 (1557). The inclusion of details in the waqfiyyah regarding the period when the copy was produced, rather than when the waqf was originally established, suggests that the endowment underwent updates over time. Although political dominion changed hands, it generally did not affect waqfs, and they were not interfered with. However, as waqf institutions were operating businesses, they needed to comply with the conditions of the time while continuing their activities. Therefore, as seen in some copies of waqfiyyahs, adjustments were made in matters such as determining salaries, currency, and place names according to the conditions of the day without interfering with the essence of the waqf. This situation reveals that, in terms of diplomatic document specificity, it is not possible to consider the text of the waqfiyyah copy as the original waqfiyyah to some extent, as updates were made. However, this does not serve as evidence that the waqf does not exist or that the waqfiyyah is a later fabrication or a forged document. Because even though some of them have not reached the present day, records in the tapu (land registry) and awqaf (religious endowments) registration books made after the

* Prof. Dr., Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Istanbul / Turkey, skucur@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5233-6153

transfer of the waqf properties and the region to the Ottoman State indicate the existence of the waqf.

In the waqfiyyah, the founder is mentioned as “al-Malik al-Salih (...) Qutb al-Din Il-Ghazi, son of al-Malik al-Maghfur Najm al-Din Alp, son of al-Amir Temurtash, son of Artuq (...) the King of Mardin.” He endowed the entire area known as “rabaz” outside the fortress of Mardin, which has a road in the direction of the qibla, with the eastern side having the hayrat water and the road outside the fortress, and the northern side having ruined passages, and the western side serving as a resting place for caravans (buq‘a). He also endowed the Grand Mosque (al-jâmi‘ al-kabir al-mu‘azzam) he built on this land, along with its two tall minarets (al-ma‘zanateyn al-shamihateyn), a madrasah on the western side, and the facilities associated with the mosque and madrasah, including markets, lamps, and mats, with the income sources listed below. The twin minarets hold particular significance, as do the historical records concerning the madrasah, which was once situated on the west side of the mosque but has since ceased to exist, much like the western minaret.

The income (aqar) endowments (waqfs) allocated for the mosque, minarets, and madrasah, which amount to a considerable sum, are as follows: 34 shops, 9 exhibition shops for non-Muslims, 8 flats, 1 washing facility, 10 vineyards, 6 orchards, and 4 hamlets. The names, locations, and boundaries of some of these incomes are also provided. The records detailing the names of markets, bazaars, orchards, hamlets, and valleys in and around the city of Mardin offer valuable insights into its settlement, social dynamics, and economic life.

The founder stipulated that the revenue generated from these income sources should first be allocated for the repair of the mosque and madrasah, and then for the salaries of their personnel and other expenses. The duties and salaries of the administrative staff of the waqf, as well as the personnel of the mosque and madrasah, are detailed. The presence of inscriptions from different periods indicates that over time, additions were made to the revenue endowments, such as repairs, renovations, or additions.

Salaries were paid in the currency known as “ashrafiyya”. The first coins called ashrafi in Islamic monetary history belonged to the Burji Mamluk Sultan al-Malik al-Ashraf Barsbay (825-841/1422-1438). It is known that some rulers of the Qara Qoyunlu, Aq Qoyunlu, and Safawid dynasties also minted coins of this type. In fact, ashrafi coins minted by three Aq Qoyunlu rulers between 897-908 (1491-1502) in Mardin are known to exist. Although all of these are known to be made of gold rather than silver, some historians mention that Barsbay also had good-quality silver ashrafi dirhams. It is known that during the reigns of Yavuz Sultan Selim and Kanuni Sultan Süleyman, the Ottomans used Mamluk ashrafi coins. However, ashrafi dirhams have not yet been found in the literature. Given the impracticality of determining daily wages in substantial amounts of gold currency, and noting that the waqfiyyah explicitly states the use of eşrefî coins made of silver, we can infer that the ashrafi coins were likely composed of silver as well.

Another important detail in the waqfiyyah is the specification that each ashrafi equals 8 shahi. The shahruhi (shahi), a silver coin minted in the territories of Iran during the reigns of the Aq Qoyunlu and Safavid dynasties, was referred to as such during the era of Yavuz Sultan Selim, serving as Ottoman currency. Kamuni Sultan Süleyman minted do shahi (two shahis) coins in Âmid in 926 (1520) and 931 (1524-25), and Murad III minted do shahi and shahi silver coins in 982 (1574). Therefore, it seems difficult to determine for now to whom the silver ashrafis and shahis mentioned in the waqfiyyah might belong.

The waqfiyyah for the Ulu Jami and madrasah built by Qutb al-Din II-Ghazi II is not original but a copy of a copy made in the 16th century. Although it presents some problems in terms of diplomatic document characteristics, the waqfiyyah copy provides valuable historical information regarding the functioning of the waqf, its personnel, salaries, the twin minarets of the mosque, and the detailed description of the madrasah, which is no longer extant today. Additionally, it sheds light on the physical condition of Mardin city during the Middle Ages, making it a valuable historical source.